

Николай Димитров Овчаров е доктор на историческите науки, старши научен сътрудник в Националния археологически институт с музей към БАН, където работи от 1981 г. Дипломиран професор в Международния славянски институт (университет) – Москва от 2003 г. Преподавал е в Славянския университет (1995 – 1999), Нов български университет (1999 – 2002), Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“ (след 2009 г.) и Варненския свободен университет (2018 г.) Изнасял е лекции в университетите в Илинойс и Кълъмбъс в САЩ (2008 г.) и Карловия университет в Прага, Чехия (2009 г.).

Член на Изследователския борд на Американския биографичен институт. Член на Научния съвет на Македонския научен институт (1998 – 2002). Почетен председател на изложението „Културен туризъм“ във Велико Търново от 2008 г. насам. Председател на Националния специализиран експертен съвет за опазване на недвижимите паметници на културата към Министъра на културата на Р България (2010 – 2014) г.). Член на Научния съвет на Националния археологически институт – БАН (2011 – 2014).

Почетен председател на ежегодните изложения „Културен туризъм“ във Велико Търново. Член на Националния обществен съвет за определяне „Чудесата на България“ от 2011 г. нататък.

Директор на частния Институт за изследване на Средновековието към Велик приорат – България на Ордена на рицарите-тамплиери. Велик офицер към същата организация. Удостоен с титлата „академик“ на Българската академия на науките и изкуствата, 2012 г. От декември 2014 г. насам е съветник на Министъра на културата на Република България (Вежди Рашидов, Рашко Младенов, Боил Банов).

Николай Овчаров е почетен гражданин на Кърджали (2000 г.), на Златоград (2017 г.), на Търговище (2018 г.) и на София (2018 г.). Носител е на държавен орден „Св.св. Кирил и Методий“ с огърлие за изключителни заслуги в областта на културата, 2010 г. Удостоен е с най-голямото отличие на Министерството на културата – „Златен век“ с огърлие през 2017 г. Носител на Голямата награда за приноси в изследването на тракийската култура „Проф. Александър Фол“, 2009 г.

Николай Овчаров притежава Почетен сертификат за „Завоюван висок престиж и обществено признание и за принос в развитието на българската култура“, придружен със „Златна карта“ и „Златен диплом“, издадени от Националния конвент на експертите към Европейския форум на експертите. Избран за „Достоен българин на 2005 г.“ в класацията на в-к „24 часа“. Номиниран за „Лице на България“ в класацията на в-к „Политика“ за 2006 г. Носител на Златен приз „Посланик на туризма“ на Международната туристическа борса „Ваканция-Холидей“, 2008 г. Удостоен е с грамота и званието „Почетен гост“ на община Белоградчик, 2009 г. Спе-

циална награда за изключителен принос в популяризирането на българското културно-историческо наследство от Международната туристическа борса „Ваканция-Холидей“, София 2011. Носител на почетен знак „20 лет Московская областная дума“ (2013 г.). През 2021 г. Николай Овчаров получава специалната награда на Българската хотелиерска и ресторантьорска асоциация за изключителен принос в развитието на културно-историческия туризъм в България.

Интересите на Николай Овчаров са в областта на древното изкуство, архитектурата и епиграфиката, проблемите на средновековната история, като и на морската история и археология. Той е член на колектива, разкрил южните части на царския дворец на Симеон във Велики Преслав. Научен ръководител е на проучванията, при които бяха намерени уникалните епископски златни одежди и проучен средновековния манастир „Св. Йоан Продром“ в Кърджали. Венец на археологическата му дейност е разкриването на скалния град Перперикон и светилището край с. Татул в Източните Родопи.

Николай Овчаров е провеждал експедиции в Русия, Гърция, Турция, Грузия, Сърбия и Черна гора, Република Македония. Изнасял е доклади и лекции на десетки конгреси, конференции и симпозиуми в България, Франция, Германия, Австрия, Молдова, Гърция, Сърбия и Черна гора, Македония, Русия, Грузия, Полша, Малта, Португалия. Автор е на около 300 научни труда. Има издадени 65 монографии и отделни книги. Има около 70 статии в научни чуждестранни издания и на чужди езици, публикувани в България. Изследванията му са издадени на английски, немски, френски, италиански, руски, гръцки, сръбски и румънски език. Има публикувани книги и статии в България, Германия, Съединените американски щати, Австрия, Холандия, Италия, Малта, Полша, Чехия, Гърция, Македония, Сърбия и Черна гора, Молдова, Грузия.

През 2018 – 2019 г. проф. Николай Овчаров заедно с проф. Пламен Павлов от Великотърновския университет провеждат уникалната „Мисия България“ под егидата на Министерствата на външните работи и на културата. Тя е част от българското представяне пред света по време на председателството на Европейския съюз. По време на нея през март – май 2018 г. се посещават 12 страни – Молдова, Русия, Армения, Белгия, Китай, Гърция, Кипър, Унгария, Словакия, Словения, Швейцария и Индия, при което се изнасят презентации за нашето културно-историческо наследство. Изнесени са лекции както в престижни университети, така и пред широка публика.

Николай Овчаров е един от най-популярните български археолози. Неговите открития са отразявани непрекъснато от електронните медии и периодичния печат в България и чужбина. За тях са излъчени десетки репортажи по CNN, EuroNews, RTL и други световни телевизии. На 01.09.2007 г. по немско-френския канал Arte бе показан 30-минутен филм, посветен на най-големите находки на Николай Овчаров. На 23.09. същата година пък те влязоха в „Шоуто на Michael Palin“ – втората по зрителски интерес популярна програма на BBC, гледана от повече от 12 млн. британци. Заснемане и излъчване през септември 2010 г. от Японската национална телевизия NJK по канала си „Хай вижън“ 90-минутен филм за траките, в който централно място е отредено на Перперикон. През същата година участва с разкопките си във Велико Търново и Перперикон във филм на телевизията в Шанхай, Китай, със 100-милионна аудитория. През 2013 г. филми за Перперикон за Румънската национална телевизия и за японската телевизия „Асахи“.

През последните години обемисти статии за неговите открития се появиха в британските вестници „Guardian“, „Independent“ и „Financial Times“, френския „Le Figaro“, италианския „La Repubblica“ и много други. В последната книжка на National Geographic за 2006 г. излезе голяма статия за тракийските съкровища по българските земи, където отново намереното от Николай Овчаров бе на първи план.

ТЕРИТОРИАЛЕН ОБХВАТ И ИНФРАСТРУКТУРА НА ДЪРЖАВАТА НА МОМЧИЛ (1343 – 1345 Г.)

Николай Овчаров

TERRITORIAL SCOPE AND INFRASTRUCTURE OF MOMCHIL'S STATE (1343 – 1345)

Nikolay Ovcharov

Abstract: The study is dedicated to the short-lived “kingdom” of the Bulgarian Momchil in existence during 1343 – 1345. Established during the Civil War in Byzantium (1341 – 1347), it appears to be a typical medieval state. According to the latest studies, at the beginning of 1345 when this formation was at its apogee, it spread over a significant territory in the middle and eastern parts of the Rhodope Mountains, as well as the annexed territories along the Aegean coast between the mouth of Mesta to the west and the Nymphaea-Komotini-Maroneia line to the east. Most important in this country were the capital city of Xanthi and the fortified settlements such as Podvis, Ustra, Periteriorion, Polystylon and dozens of others. A great contribution of the author is that he had personally visited a huge number of these fortresses, had photographed their surviving remains and collected all the academic publications on them.

Keywords: Momchil, Bulgaria, Byzantine Empire, Xanthi, John VI Kantakouzenos, Civil War.

Обр. 1. Пред откритият през 2020 г. паметник на Momchil на българо-гръцката граница при Златоград

През 2020 г. се навършиха 675 години от героичната смърт на големия българин Момчил юнак. Център на честванията бе Златоград, намиращ се в центъра на някогашните владения на великия родопчанин (**Обр. 1**). Със съдействието на златоградчани с проф. Пламен Павлов издадохме специална книга, с която се опитахме да възкресим неговата история на базата на най-новите исторически и археологически данни (Овчаров, Павлов: 2020).

За мен като археолог бе особено интересно да се задълбоча в проучването на материалните следи, оставени от неговата кратка, но ярка и знаменателна поява на историческата сцена между 1343 и 1345 г. Това се случва по време на втората гражданска война във Византия през XIV в., когато българинът ловко лавира между враждуващите страни. Оказва се, че макар и за две години, той създава една значителна по площ държава, простираща се от Родопите до Егейското крайбрежие.

Моята задача в изследването бе издирването на преките и косвени данни за Момчиловото присъствие по тези земи. За тази цел аз събрах не само всички налични исторически сведения, но и натрупаните през последните години археологически факти от проучването на намиращите се в тях градове и крепости. Това се отнася както за територията на България, така и на днешна Гърция. Повечето от паметниците са обходени лично от мен, като е направена значителна графична и фотодокументация.

Границите на царството на Момчил

Освен с победите си по бойните полета, Момчил се изявява и с държавното си строителство. Въпреки едва двугодишния си политически възход, той става незаобиколим фактор в балканските взаимоотношения. За това научаваме направо от думите на неговия враг Йоан Кантакузин: *А Момчил се издигна*

и стана велик поради гражданската война сред ромеите и като сметна, че е достатъчно силен да образува свое царство, едновременно се отметна и от император Кантакузин и от императрица Анна (ГИБИ X: 370).

Преди да пристъпим към очертаването на границите на мимолетно съществувалата държава на Момчил, нека видим някои особености на административната система във Византия, позволили му да се възползва от избухналите там през 1341 – 1347 г. междуособици. След средата на VII в. основна военено-административна единица в империята е темата. Развитието на темната организация достига своя апогей през IX – X век, когато са разделени редица стари теми и обособени нови, особено в новозавоюваните от империята земи. Чак до началото на XIII в. темите продължават да изграждат вътрешната структура на византийската администрация. Тази система обаче е сериозно разклатена след разгрома на Византия при Четвъртия кръстоносен поход и никога не се възстановява напълно.

През XIV в. византийското административно устройство претърпява поредно сериозно изменение вследствие на двете последователни граждански войни и засилващия се османски натиск в Мала Азия. Темите се разбиват на много малки единици с един град за център. Административното устройство се отличава с голяма динамика и тези единици непрекъснато се обединяват в различни временни структури.

Най-общо в началото на XIV в. Родопите и Беломорието са разделени на шест теми: Волерон и Мосинопол (от устието на река Места до Комотини); Дидимотейхон (Димотика); Андринопол (Адрианоупол, Одрин); Мора (Източните Родопи); Меропа (днешна Смолянска област); Стенимахос и Цепина (Асеновградско и Велинградско). През периода 1298 – 1334 г. темата Волерон и Мосинопол няколкократно се свързва и разделя

с областта Стримон (Струма) и Серес (Сяр). Все пак там има ясно очертана граница по Струма, обусловена отчетливо по нейното поречие.

Тези процеси се засилват особено много при втората гражданска война от 1341 – 1347 г., в която претендентът Йоан Кантакузин не подбира средства, за да се добере до трона. Все по-често старите теми (или временните комбинации от по-малки административни единици) се дават на някоя знатна личност не само като обект за управление, но и като награда за участието във военните операции. В такъв случай те обикновено се свързват с даден известен град, където се помещава назначеният аристократ. В историческата наука явлението носи наименованието „апанаж“ (Barker 1971: 103 – 122). Това е голямо поземлено владение в средновековните монархии, представляващо обширна територия, отдавана за издръжка на лица, близки до владетелите. Постепенно тези апанажни владения добиват самостоятелност, а техните собственици достигат до пълна автономност спрямо централната власт. На практика това е изключително важният преход от старата административна система на Византийската империя към новите феодални структури на средновековната епоха (Овчаров, Хаджиева 1992: 94 – 95).

Именно от тези исторически промени се възползва родопският герой Момчил. Неговият бурен политически възход започва през 1343 г., когато узурпаторът Йоан Кантакузин го привлича на своя страна. За тази цел му дава във владение планинската област Меропа в Западните Родопи, чиито жители са го помолили да им назначи управител. *Като видя, че той е подходящ за тази служба, му предаде крепостите и останалите села, които бяха немалко.* От тези твърдини са обозначени две – Повисд и Света Ирина, които явно са били най-големите.

От „История“ на Йоан Кантакузин е ясно, че Момчил получава Меропа като апа-

наж. Воеводата придобива правото да мобилизира своите поданици, които са *едноплеменни*, т. е. българи по произход. За кратко време той *събра от тях* (селищата на Меропа – Н. О.) *не малко разбойническа войска – 300 конници и 5000 пехотинци.* С тази значителна армия Момчил е задължен да подпомага своя съюзен и да *опустошава градовете, които не му се подчиняват* (ГИБИ X: 360 – 361).

Стойността на „дарението“ на Йоан Кантакузин е доста съмнителна. Меропа е най-бедната част в контролираните от него области. Засега от отбелязаните поименно два града е локализиран в голяма степен единствено Повисд (Момчилова крепост край с. Градът), докато Света Ирина не подлежи на идентификация. Направените там и на други по-малки укрепления археологически разкопки показват, че това са чисто военни обекти без някакво градоустройство. Така Момчил получава боеспособни войници, но не придобива никакви богатства в суровите планини на Западните Родопи. Тогава той решава да си ги завоюва сам, което се случва през същата и следващата 1344 г.

В началото на неговата експанзия границите на малкото му княжество са сравнително добре очертани. На запад са безлюдните най-високи части на Родопите с рида Мурсалица, над който се извисява първенецът Голям Перелик. На юг са владенията на Кантакузин в Беломорието и южните дялове на голямата планина. На изток по средното и долното течение на р. Арда в Източните Родопи е областта Мора (наричана също Ахридос), контролирана от шурей на Кантакузин и внук на избягалия през 1279 г. във Византия български цар Иван Асен III, носещ също името Йоан Асен.

Много интересна е ситуацията на север и североизток. През 1343 г. намиращата се там тема Стенимахос и Цепина е под контрола на регентството над малолетния Йоан V Палеолог в Константинопол. Виждайки, че не може да задържи областта под непрекъснатите атаки на Йоан Кантакузин, през 1344 г. то я

предава на българския цар Иван Александър срещу обещание той да го подкрепи срещу узурпатора. Така към България са присъединени девет града – Цепина, Кричим, Перушица, Света Юстина, Филипопол (Пловдив), Стенимахос (Асеновград) и три крепости на запад – Аетос, Беаднос и Косник (Козник) (ГИБИ Х: 362 – 363).

Границата между княжеството на Момчил и Българското царство в Родопите бе успешно уточнена от смолянския археолог Николай Бояджиев, провеждащ интензивни проучвания в района през последните години (Бояджиев 2016). Той прави извода, че все още нелокализираните крепости Аетос и Козник трябва да се търсят на север и северозапад от линията Рожен-Превала, която изглежда най-логична за граница между темите Стенимахос и Цепина и Метропа. Единствено идентифицирана със сигурност е твърдината Беаднос (Беден), която се отъждествява с проученото археологическо укрепление на Сухия връх над с. Беден близо до гр. Девин. След 1344 г. тя е последната твърдина на Българското царство, откъдето започват владенията на Момчил.

Така между цар Иван Александър и господаря на родопските българи за пръв път се установява пряка граница. През двете години на своя възход Момчил никога не воюва с българския самодържец. Нещо повече, само месеци след като е придобил Стенимахос и Цепина, Иван Александър завзема за кратко време Мора и нейния главен град Перперикон. Макар Йоан Кантакузин да успява да го изтласка оттам, добрите отношения на двамата български владетели не търпят промени и в владенията на техните бойни действия се долавя съгласуваност.

Това добре се вижда от факта, според „История“ на Кантакузин, след като утвърждава властта си във всички крепости на Метропа, Момчил *достигна чак до Мора* (ГИБИ Х: 371). Така той повтаря нападението срещу управляваните от приближения на Кантакузин Йоан Асен Източни Родопи, само че този път

от запад. При тази атака родопският владетел вероятно превзема най-западните крепости на Мора – мощната твърдина Устра край днешния град Джебел и тази при сливането на реките Арда и Боровица, която някои отъждествяват със средновековния Патмос. По този начин се откроява и източната граница на княжеството на Момчил.

Но родопският господар се интересува най-вече от южното направление, насочено към Беломорието, където са най-богатите градове на Йоан Кантакузин. Първата му голяма акция е блестящата атака срещу закотвения в пристанището на Полистилон флот на турския съюзник на Кантакузин, емира на Айдын Умур бег, при която са изгорени три от дванадесетте кораба на противника. Няма съмнение, че при нападението е превзет и важният византийски град, наследил древната Абдера (ГИБИ Х: 365).

В хронологически порядък следва великата победа на Момчил над войските на Йоан Кантакузин в развалините на Мосинопол край Комотини (ГИБИ Х: 366 – 367). След разгрома на ромеите, родопският владетел вече е пълновластен господар на централните части на Беломорието. В ръцете му са големите градове Ксантия (Ксанти), станал негова столица, и Перитеорион на брега на лагуната Порто Лагос или Бистонското езеро. Йоан Кантакузин успява да се закрепил на линията Нимфея – Комуцена (Комотини) – Мароней, която е източната беломорска граница на завоеванията на Момчил (**Обр. 9**).

Възползвайки се от продължаващите ромейски междоусобици в Източна Тракия, родопският господар обръща удара си на запад. Там се намира старата тема Волерон или Тракийски Халкидик, както се нарича по това време. След поредното прегрупиране в хода на гражданската война, тя е под властта на сина на Йоан Кантакузин, Матей, като по този начин Момчил практически разсича владенията на узурпатора.

И именно срещу Матей Кантакузин е основното настъпление на родопския владетел. В своята „История“ баща му няколко пъти подчертава, че тези земи стават главна цел на българина: *Момчил [...] започна веднага война срещу императора и опустошаваше градове-*

те в Халкидика. И по-нататък: Най-безпощаден бе към сина на императора (Йоан Кантакузин – Н. О.) Матей, като го нападнаше и вършеше непрестанни грабежи (ГИБИ X: 368 – 370).

Обр. 9. Средновековният град Комуцена (дн. Комотини) – форпост на Йоан Кантакузин срещу Момчил

Но за да може да атакува непрекъснато Халкидическия полуостров, очевидно армията на Момчил трябва да е близо до него. По наше мнение в своя устрем тя излиза на рубеж по долното течение на Струма, като са превзети градовете и крепостите по Егейското крайбрежие. Така на запад пределите на Момчиловите владения достигат до устието на тази река, на север вероятно обхващат

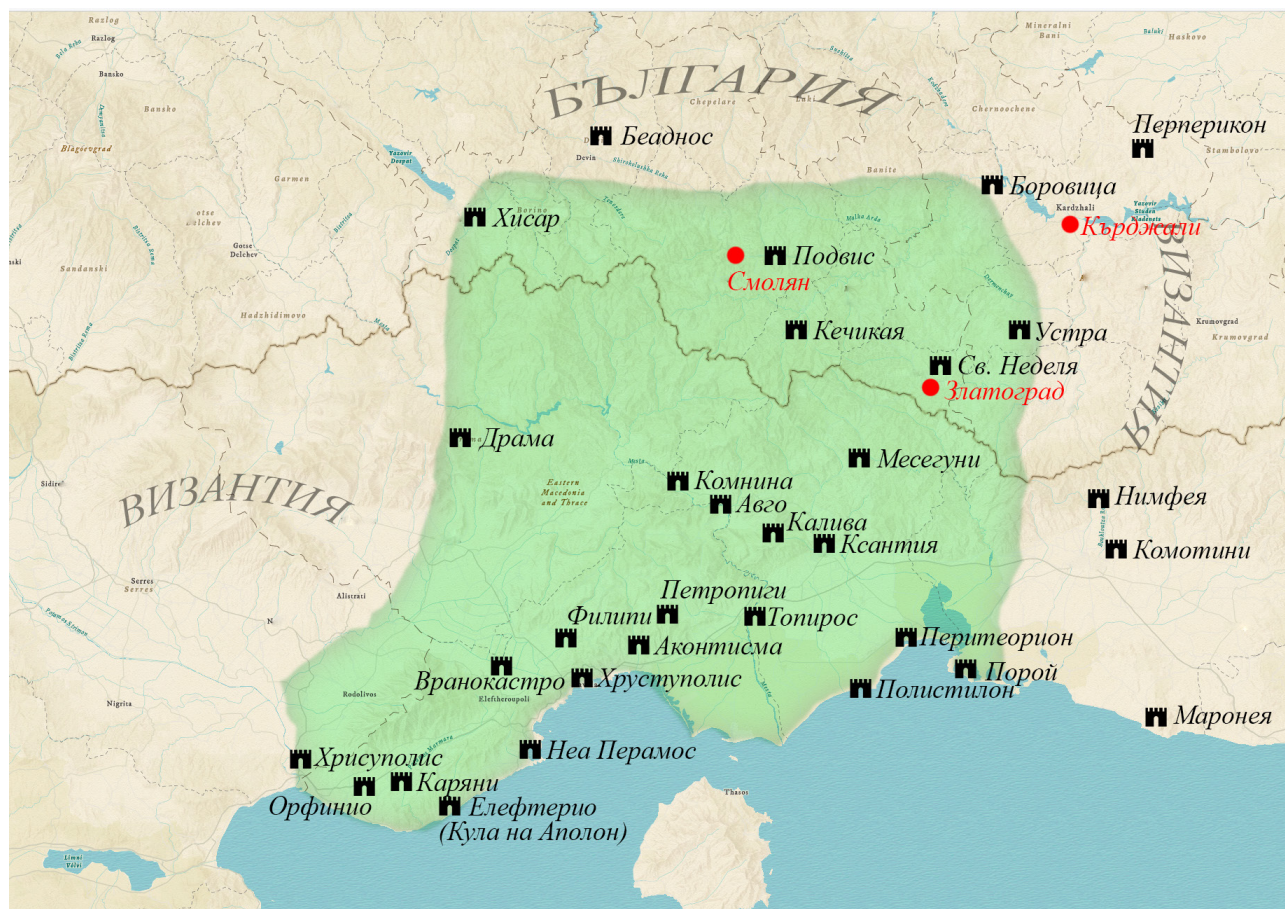
Драма, а на североизток се връщат към дебрите на Родопска планина.

Пред нас се очертават границите на княжеството на Момчил към пролетта на 1345 г. То заема територия от няколко хиляди квадратни километра, простираща се е от централната част на Родопите до Егейско море и от долното течение на Струма до източния бряг на Бистонското езеро (Порто Ла-

гос) (Обр. 2). С всичките условности на една средновековна държава, при това просъществувала по-малко от две години, става дума за една сериозна за епохата сила. Не случайно Момчил се отправя с висока самоувереност във фаталната битка пред Перитеорион и това му изиграва лоша шега.

Впрочем самите ромеи са силно респектирани от неговата мощ. Ухажван и от двете

страни в гражданската война, през 1345 г., той куриозно се оказва едновременно с предложения за двете най-високи титли във византийската йерархия, направени му съответно от Йоан Кантакузин и регентството – севастократор и деспот. Историкът Никифор Григора съобщава, че Момчил за *кратко време* се бил *сдобил с голяма сила* и *нападал постоянно ромейските градове и области*.

Обр. 2. Карта на владенията на Момчил в апогея му (1344 – 1345) с владенията от него крепости и градове

Впрочем самите ромеи са силно респектирани от неговата мощ. Ухажван и от двете страни в гражданската война, през 1345 г., той куриозно се оказва едновременно с предложения за двете най-високи титли във византийската йерархия, направени му съответно от Йоан Кантакузин и регентството – севас-

тократор и деспот. Историкът Никифор Григора съобщава, че Момчил за *кратко време* се бил *сдобил с голяма сила* и *нападал постоянно ромейските градове и области*. Същият описва и владенията на българина в Беломорието: *Той* (Момчил – Н. О.) *имал под своя власт градовете Ксантия и Перитеорион,*

също и всички градчета и местности, които бяха около тях и между тях (ГИБИ XI: 179 – 185). Тези два важни града са основни в беломорските владения на родопския господар. Сръбски летописец от 1346 г. свидетелства, че Момчил бил *воевода на Перитеорион*, което очевидно е славянска транскрипция на неговата титла.

Кантакузин пък го назовава ἡγεμὼν в смисъл на „вожд“. Така ромеите наричат варварските владетели, например, тюркските хагани. Именно като такъв Момчил се почувствал достатъчно силен и велик, за да се отметне и от двете враждуващи сили в гражданския конфликт и да образува *свое царство*. Той *воюваше едновременно с двете страни и си подчини много градове и села* (ГИБИ X: 370).

В следващите страници ще се опитаме да видим кои са тези градове и крепости, които Момчил включва към своите владения. Названията на някои от тях са известни от историческите извори, но повечето остават безименни. Ето защо ще ги наричаме с имената на най-близките днешни селища или на дадени местности.

В кратката история на държавата на Момчил отчетливо се открояват два периода. Първият е „родопският“, когато той е все още зависим от воюващите помежду си ромеи. Във втория българинът вече е пълновластен господар не само на планината, но и на Беломорието, и създава, по думите на византийския историк, *собствено царство*.

Орловите гнезда в Родопите

Доскоро Смолянският район бе един от слабо проучените в България. За това има обективни причини, тъй като става дума за една чисто планинска област с много трудни условия за археологическо разкриване. От друга страна обектите от различните исторически епохи там не са особено атрактивни и не привличат вниманието на изследователите. Ето защо с тях се занимаваха главно любители-историци и краеведи, нямащи необходимата научна подготовка.

Типичен пример в това отношение е крепостното строителство (Делирадев 1953; Захариев 1973). Укрепените места в Смолянско (древната тема Метропа) винаги се намират на труднодостъпни скалисти върхове с надморска височина над 1200 – 1300 м, а е известно, че интензивната човешка дейност по нашите земи е концентрирана до 800 м над морското равнище. Много често в тези любителски съчинения тракийски, късноантични и средновековни крепости са давани заедно в една система, без да се отчитат фактите за тяхната хронология. В доста от примерите по-ранните селища от епохата преди Новата ера отдавна са прекратили съществуването си и твърдините от късната Античност и Средновековието нямат никаква връзка с тях. Да не говорим за случаите, когато дадена крепост е спряла да функционира в рамките на определен исторически период (например гибелта на късноантичните укрепления във втората половина на VI в. или загиването на редица средновековни твърдини около средата на XIII в.) Подобни подробности могат да се установят само при планомерни и целенасочени археологически проучвания.

Пионер в тази насока е дългогодишният директор на Смолянския исторически музей Никола Дамянов. По-късно делото му е продължено от следващата генерация археолози в лицето на Дамян Дамянов и Николай Бояджиев. По този начин вече могат да се направят сериозни научни изводи, обобщени в защитената през 2016 г. докторска дисертация на последния под названието „Крепостите в Западните Родопи през V – XIV в.“ В нея младият учен много добре съпоставя резултатите от археологическите разкопки с оскъдните данни от историческите извори. Ето как е обобщена картината на крепостното строителство в този район през късноантичната и средновековната епоха (Бояджиев 2009: 103 – 110)¹.

¹ Изследванията са продължени в Бояджиев 2016 и са оповестени и в Бояджиев 2021 в <http://www.thrabyzhe>.

Сведенията за периода V – VI в. са много лаконични. В съчинението си „За строежите“ Прокопий Кесарийски изрежда 11 крепости в провинция Родопи и 32 крепости в провинция Тракия. Издигнати в началото на VI в., военните укрепления имат кратък живот и престават да съществуват след славянските нашествия през втората половина на това столетие. Монетните находки показват, че най-интензивен е стопанският и икономическият живот във времената на императорите Юстиниан I Велики и Юстин II (527 – 578). Резултатите от археологическите проучвания в Родопите сочат, че през VII в. всички късноантични крепости са изоставени.

Според данните от археологическите проучвания същите укрепления са възстановени към края на X и през XI в., когато районът отново попада в границите на Византийската империя. Много важен е изводът, че голяма част от крепостите отново са разрушени и изоставени около средата на XIII в., вероятно по време на нескончаемите войни през този период. Това са Девинската крепост (Дамянов 1987: 215), „Калето“ в местността „Турлук“ край Смолян (Дамянов, Бояджиев 1998: 193 – 197; Дамянов 2011: 7 – 43), „Калето“ при с. Кошница западно от Рудозем и др. Само няколко твърдини като Беаднос (Беден) (Цончев 1963: 87 – 93), Повисд (Момчилова крепост) (Ваклинова, Бояджиев 2008: 712 – 716) и в местността „Кечикая“ край Рудозем (Танкова 2008: 710 – 712) достигат до XIV в. и са превзети от османците в края на столетието.

Тук е необходимо да се внесат някои пояснения. По-горе стана видно, че Беаднос е бил даден от регентството в Константинопол на цар Иван Александър заедно с областта Стенимахос и Цепина и следователно не се е намирал в Меровица. Някои се опитват да идентифицират крепостта в местността „Кечикая“ със споменатия от Кантакузин Козник въз основа на превода от турски – „Кози камък“ (Танкова, 2008: 710 – 712). Това обаче е невъзможно, защото, както се вижда, след 1344 г. той също е предаден на Българското царство и се е намирал доста по-на североизток от крепостта в местността „Кечикая“ (Цончев 1963: 87 – 93) и (Чешмеджиев 1988: 12 – 14).

С много условности към функциониращите през XIV в. крепости в областта Меровица може да се отнесе несъществуващата днес твърдина на връх „Хисаря“ край гр. Доспат. Останките ѝ са взривени през 1965 г. при строежа на яз. „Доспат“ и днес разполагаме само с бегли данни за живот по времето на Момчил, получени при набързо направените спасителни разкопки (Деянова, Найденова 1969: 227 – 241).

Позволяваме си да включим към крепостите на Меровица и още неразкриваната по археологически път средновековна крепост в местността „Св. Неделя“ между Златоград и Неделино. Засага от нея личи валът от рухналата крепостна стена, дълбок 18 м кладенец за автономно водоснабдяване и малобройни фрагменти от керамика от XIII – XIV в. При липсата на разкопки се задоволяваме с многобройните легенди, свидетелстващи за героичната защита на твърдината срещу османските турци.

В областта Меровица през XIII – XIV в. практически отсъстват същински градове. Николай Бояджиев определя тамошните укрепления като военни крепости с постоянен гарнизон или крепости-убежища. Първите са изпълнявали ролята на военни пунктове за охрана на пътища и проходи и за контрол на определена територия, като са строени от централната власт. Вторите пък са служели за защита на местното население при воен-

на опасност или от разбойнически нападения (Бояджиев, 2009: 103 – 110)².

Техниката на градеж на крепостните стени е с две лица от по-едри специално подбрани камъни и пълнеж от дребни. За спойващ елемент е ползван бял хоросан с различна степен на твърдост и нюанс в цвета, в зависимост от конкретния обект. В стените за по-голяма устойчивост са полагани мрежи от напречни и надлъжни дървени греди (сантрачи). Те са използвани в крепостното строителство в Родопите след XII в. На стръмните върхове са били задължителни водохранилищата (щерните).

Вече стана дума, че при разширяването на своето княжество на изток, Момчил напада съседната област Мора (Ахридос) в

² От същия автор и Бояджиев 2021 в <http://www.thrabyzhe.com> (достъпен на 27.06.21).

Източните Родопи. Дългогодишните археологически проучвания в този район показват интензивен живот през XIII – XIV в., който е обусловен от ниската надморска височина и многобройните плодородни речни долини. Историческите извори също са благосклонни и днес знаем имената на главните укрепени градове там – Хиперперакион (Перперикон), Мнеакос (Моняк), Ефраим, Устра, Кривус и Патмос. Нашите изследвания показват, че наред с тях е имало още десетки по-малки крепости, пазещи важните пътища, минаващи основно край пълноводните реки (Овчаров, Коджаманова 2003: 4 – 10).

Именно тогава Момчил вероятно завзема най-западните крепости на Мора – Устра и тази при сливането на реките Арда и Боровица, отъждествявана от някои с Патмос. И това е част от неговия план за създаване на соб-

Обр. 3. Останките на крепостта Подвисо

ствено царство, излизайки от тесните предели на планинската област Меропа.

От всичко казано дотук може да се обобщи, че към планинските владения на Момчил в Меропа могат да се отнесат четири укрепления, като данните за две от тях са несигурни. Най-известна от разкриваните по археологически път твърдини на Меропа е крепостта край с. Градът **Повисд** (Момчилова крепост), намираща се на връх с надморска височина 1215 м (Ваклинова, Бояджиев 2008: 712 – 716) (**Обр. 3**). Обобщавайки резултатите от проведените през 2007 – 2010 г. разкопки, Николай Бояджиев съобщава, че тя има два периода на обитаване – късноантичен (VI в.) и средновековен (XI – XIV в.). Разкрит е входът на укреплението, защитен от квадратна кула-порта. Общо са проучени 80 м от дебалата 1,8 м крепостна стена, зидана от необработени камъни, споени с бял хоросан. Във вътрешността няма следи от никакви трайни жилищни постройки, а само от дървени бараки. Единствената каменна сграда е малък параклис с приблизителни размери 4,5/4 м. Смята се, че крепостта е опожарена при османското нашествие през втората половина на XIV в. (Бояджиев 2009: 103 – 110).

Твърдината в местността „**Кечикая**“ над Рудозем е на надморска височина 1190 м и е с подобни размери. От нея е разкрита крепостна стена с дължина от 50 м и запазена височина до 2,2 м. Градена е от споени с бял хоросан ломени и дялани камъни и е фундирана направо върху скалите. Проучвателката Жени Танкова смята, че създадената по-рано крепост е функционирала и през XIV в. Именно тя изказва хипотезата, че това е споменатата от Йоан Кантакузин крепост Козник, която, както се видя, е неприемлива от историческа гледна точка (Танкова 2008: 710 – 712).

За взривената през 60-те години на XX в. крепост в местността „**Хисар**“ край Доспат днес съдим само по краткото описание на изследователките Маргарита Деянова и

Върбинка Найденова, които отбелязват наличие на живот през XIV в. (Деянова, Найденова 1969: 227 – 241). За съществуването тогава на крепост над Златоград в местността „**Св. Неделя**“ говори и богатият средновековен некропол, разкрит в покрайнините на този съвременен град³.

Суровите укрепени планински убежища в Меропа обаче далеч не са задоволявали амбициозния българин. Неговият поглед е бил насочен към богатите земи на Източните Родопи и Беломорието.

Ето защо към планинските владения на Момчил трябва да се прибавят и двете най-западни крепости на областта Мора, за които предполагахме, че са завоювани след началото на инвазията на изток. **Устра** е една от най-добре запазените средновековни крепости по българските земи и се намира западно от гр. Джебел над близкото с. Устрен (**Обр. 4**).

Твърдината е на 1114 м надморска височина. На много места стените са оцелели до 8 – 9 м и изглеждат като продължение на суровите канари, върху които са построени. Укрепленията обхващат достъпната западна и донякъде южна страна, докато отвесните скали от другите страни не са преградени. Входът вероятно е бил от изток, където са оцелели изсечени в камъка стъпала. За да се стигне до портата, е трябвало да се премине пред крепостните зидове и охраняващите ги кули.

Фортификационните съоръжения и сградите във вътрешността са строени от ломени камъни, споени са с бял хоросан, и имат стандартната за епохата дебелина от 1,75 – 1,90 м. Общата заградена площ на Устра обхваща 1286 кв. м, но трябва да се отбележи, че съхраненото днес е само цитаделата. Наоколо се е разгръщал същинският град, който още не е проучван археологически. За него-

³ В Регионален исторически музей-Смолян са били предвидени археологически проучвания на крепостта под ръководството на Никола Дамянов, но по различни причини те не са били осъществени. Б.а.

Обр. 4. Крепостта Устра

вата здравина обаче свидетелстват няколко византийски източника като Анна Комнина (XII в.), Георги Акрополит (XIII в.) и Йоан Кантакузин от XIV в.

Вътрешността на замъка Устра е наситена с помещения. Бойните кули са три и са пряко свързани с тях, като вътрешността им също е използвана рационално. Сградите са запазени чак до третия етаж, като изкачването е ставало чрез каменни стълбища. Долните етажи и подземията са обмазани с хидрофобен розов хоросан и представляват цистерни за питейна вода и складове. Обитаемата част е била на втория и третия етаж, които личат по леглата за напречните греди и дървените подове. Там е имало стаи за живеене, зали за пирове и малък параклис.

При проведените от Иван Балкански археологически разкопки са открити богати материали. В складовите помещения са намерени десетки цели керамични съдове. Преобладават предметите, свързани с войнското въоръжение – бравди, стрели, части от шлемове. Изобилните монети и намерените 11 бронзови и сребърни кръстове обаче свидетелстват, че в Устра е живеело постоянно и цивилно население (Балкански Б.д.: 6 – 8).

Това вече е един истински средновековен замък, който освен охранителните функции, е бил напълно съобразен с нуждите на живеещите в него аристократи. Без съмнение той се е видял на Момчил като истински дворец след неугледните планински убежища на суровата Метропа.

Обр. 5. Крепостта на сливането на реките Арда и Боровица

Подобно е положението и с **крепостта при сливането на реките Арда и Боровица**. Ако това наистина е градчето Патмос, то тогава то е споменато във важната „История“ на византийския автор от XIII в. Георги Акрополит. Разкопките бяха проведени в края на 90-те години на XX в. под ръководството на автора на тези редове и на Ив. Джамбов (Овчаров, Коджаманова 2003: 87 – 97) (**Обр. 5**).

Твърдината е живописно разположена на доминиращ връх с надморска височина 436 м. Днес под нея започва яз. „Кърджали“, но някога хълмът е бил ограден от водите на Арда и един от главните ѝ притоци, Боровица. Доста добре запазената крепостна стена се вие от запад и север, докато от изток и юг тясното плато завършва с отвесни скали. Тя

е строена с ломени камъни и бял хоросан и подсилена с две кули от север, като в крепостта се е влизало от изток през кула-порта.

Заграденото пространство е слабо наситено с постройки. Основно място в него заема монументалният ансамбъл в най-високата част на твърдината. Там е построена голяма трикорабна и триапсидна църква, градена от обработени камъни, споени с бял хоросан. На място бяха запазени трите олтарни маси, където е извършвано богослужението. При разкопките бяха извадени и много предмети от ритуалите – метални кръстове, апликации, части от църковна утвар. Оказва се, че храмът е построен върху останките от раннохристиянска базилика от V – VI в., която пък съот-

ветно е на мястото на тракийско светилище от бронзовата и желязната епоха.

От север на средновековната църква е долепена масивна каменна сграда, запазена до 2 м височина. Тя е градена по същия начин като храма, но вътрешните страни на стените са обмазани с дебел слой хоросан, примесен със счукана тухла. Помещението няма входове и всъщност е долният етаж на много по-висока сграда. Вероятно нагоре са били жилищните части, докато приземието е ползвано за склад. Очевидно там са живели хора с високо положение в обществото.

Крепостта при сливането на реките Арда и Боровица е построена на неслучайно място. Под нея се събират две важни древни комуникации – разклонението по р. Арда на големия път *Via Egnatia* от Европа към Азия и отбивката към Филипопол (Пловдив), която излиза при Бачковския манастир. Простор-

ната раннохристиянска базилика показва, че през V – VI в. това е един от култовите центрове, способствали за пренасянето на християнството към по-високите части на Западните Родопи.

След края на XII в. крепостта запазва своето значение. Тя продължава да бъде стратегическа твърдина на пътя по долината на р. Арда и разклона към Пловдив. Там са се събирали административните области Меровпа, Мора и Стенимахос и Цепина, а често е минавала границата между България и Византия. Именно като такъв страж на важните пътища към Източните Родопи и Тракия, крепостта вероятно се озовава във владение на Момчил.

Епичният поход към Бяло море

Укрепнал в дебрите на Родопата планина, ухажван от двете страни в гражданската война, вероятно подкрепян от българския цар

Обр. 6. Една от кулите на крепостта Месегуни

Иван Александър, Момчил закономерно обръща поглед към богатите области в Беломорието. Предвид цялостната обстановка и факта, че Йоан Кантакузин държи южните подстъпи на прохода „Маказа“ и охраняващата го от юг крепост Нимфея, българинът е имал само един начин да навлезе в равнината – през прохода при Златоград. Не случайно тази пътна артерия е била сред основните за търговските връзки от Античността до първата половина на миналото столетие. А византийският град, който се намира на южния изход на прохода, Ксантия, по-късно става столица на разширилите се владения на Момчил.

Преди да стигне до големия град обаче, българинът е трябвало да превземе малката крепост **Месегуни** при днешното с. Глафки, създадена за контрол над комуникациите по прохода (Tsourής 1998: 443)⁴ (**Обр. 6**). Поради липсата на археологически проучвания, хронологията на твърдината не е напълно изяснена. Откъслени керамични находки я отнасят към къснотемноантичния период, като най-вероятно е построена в края на XII или XIII в. Замъкът има правоъгълен план като дългата страна е 225 м. В двата срещуположни ъгъла има една цилиндрична и една правоъгълна кула, като втората е запазена на височина до 8 м.

Превземането на **Ксантия** (Ксанти) е един от най-големите външнополитически успехи на Момчил. Той го прави престолнина на своето кратко просъществувало царство, където, според Йоан Кантакузин, се разполагал домът му. Това не е случайно, защото след разширението на неговите владения на изток и юг Ксантия се оказва буквално в техния център.

Градът се споменава за първи път от Страбон през I в. сл. Хр., но тогава се е намирал на друго място (*Kyriakides* 1941 – 1952: 332 – 345). Първото сигурно сведение за сред-

новековния Ксантия е от 879 г., когато епископ Георги участва в Константинополския синод. През XII в. значението на града нараства, а от историка Никита Хониат е известно, че през 1199 г. е завладян от избягалия във Византия убиец на българския цар Асен, Иванко.

Ксантия е често споменаван през първата половина на XIII в. във връзка с войните на цар Калоян в Беломорието, както и с последвалите конфликти между епирци и никейци. Градът е в епицентъра на византийските граждански войни от XIV в., а в 1344 г. попада в ръцете на Момчил. След края на гражданската война през 1347 г. император Йоан VI Кантакузин го предава на сина си Матей, с когото българинът враждува ожесточено преживе. В 1355 г. Ксантия става притежание на законния император Йоан V Палеолог, а между 1368 и 1371 г. е под управлението на сръбския деспот Угleshа, който е убит в съдбовната битка с османците при Черномен през 1371 г. Градът пада малко след това не само заради силата на завоевателите, но и поради ужаса на бубонната чума, покосила по-голяма част от населението му.

Днес руините на някогашната столица на Момчил се намират в гъста гора на възвишение над съвременния град. Доколкото може да се види от почти непроходимата растителност, крепостта има неправилна трапецовидна форма с цитадела на върха на хълма. При направения от нас обход все пак успяхме да забележим останки от съхранени до 5 – 6 м крепостни стени, кули, части от паднали сводове, малки порти-потерни и необходимите за живота цистерни за вода. Местни хора разказват, че на съседния хълм, наречен „Главатата“, също има укрепление с високо запазени стени и кули, където, според преданието, бил *домът и съпругата на Момчил* (Йоан Кантакузин) (ГИБИ X: 368 – 373).

Една от блестящите военни акции на българина е изгарянето на част от турския флот в пристанището на Абдера (Agelarakis,

⁴ Вж. също www.kastrologos.com (достъпен на 27.06.21).

Agelarakis 2015: 11 – 56)⁵. По този начин Кантакузин назовава византийския **Полистилон**, наследил древногръцкия полис, родина на такива личности като елинските философи Демокрит, Левкип и Протагор. Днес неговите останки се намират на вдаден в морето малък полуостров, отстоящ на стотина метра от руините на античния Абдера. Няма съмнение, че при тази атака Момчил завладява и самия Полистилон.

⁵ Вж. също www.kastrologos.com (достъпен на 27.06.21).

Византийският град е по-малък по размери от древногръцкия и се намира непосредствено до старото пристанище (**Обр. 7**). За времето си той е бил много силно укрепен, като крепостни стени са го ограждали отвсякъде, а в по-издигнатата югоизточна част се намира усилената с множество кули цитадела. Полистилон е бил свързан със сушата чрез два пътя: единият води на северозапад към Ксантия, а другият – на североизток към Перитеорион на брега на Бистонското езеро (Порто Лагос), където тогава се е намирало другото важно пристанище.

Обр. 7. Полистилон (в далечината – остров Тасос)

Полистилон за първи път е споменат в писмени източници през 879 г. като седалище на епископ.

Много по-късно, през 1365 – 1370 г., епархията се отделя от митрополия Филипи и е включена към тази на Маронея. Последен епископ на Полистилон преди превземането му от османците е бил Петър, който през 1363

г. подписва документ за собствеността на малкия манастир „Св. св. Константин и Елена“, намирал се на остров Тасос.

През 1341 – 1347 г. Полистилон попада във вихъра на гражданската война. Посетен е в 1342 г. от самия Йоан Кантакузин, който е на път за Сърбия, за да търси съюзници. Тогава узурпаторът го снабдява с жито и поставя гар-

низон в крепостта, която той сам посочва като важен „крайбрежен град“.

През същата година имперският флот, под командването на Алексей Апокавк, акостира в пристанището на Полистилон, а през 1343 г. там е закотвена армадата на емира на Айдын, Умур, атакувана по-късно от бойците на Момчил. През 1344 – 1345 г. районът е в неговите ръце и е своеобразно пристанище на столицата му Ксантия.

Археологическите проучвания в района на древния град Абдера започват през 1950 г. и продължават десетилетия наред. В Полистилон са разкрити части от вътрешната фортификация и външните крепостни стени, които на места са запазени до 7 – 8 м височина. Проучени са епископската църква на града, една малка гробищна църква, трикорабна базилика с некропол извън стените и късноримска баня. Днес тези постройки са консервирани по хронологически ред на строителството. Прекрасните находки от разкопките пък са експонирани в модерен музей в близкото село Авдира.

Третият важен град на Момчил в тази част на Беломорието е **Перитеорион** (*Κυριακίδης* 1931: 195 – 220), (Овчаров, Хаджиева 1992: 96 – 97)⁶. Това е византийското название на стария Анастасиупол, наречен на император Анастасий I (491 – 518), който го укрепява с мощни стени. Това име на града е споменато за пръв път от историка Прокопий Кесарийски. Всъщност още през римската епоха тук е имало пътна станция по *Via Egnatia*, известна като *Stabulo Diomedis* („Кониюшните на Диомед“). Това име идва от древния мит за пасищата на дивите и човекоядни коне на тракийския герой Диомед, които само Херкулес успя да залови.

Анастасиупол е разположен близо до северния бряг на солената лагуна, наречена Бистонско езеро или Порто Лагос, в плодородната равнина в полите на Родопите (**Обр.**

⁶ Вж. също www.kastrologos.com (достъпен на 27.06.21).

Обр. 8. *Пред запазената порта на средновековния град Перитеорион (Анастасиупол)*

8). Намира се в края на тясната ивица земя между планината и морето и по този начин контролира маршрута от вътрешността на Тракия към Константинопол. Градът е бил и важно пристанище по времето, когато лагуната е свързана с морето, а в наши дни руините се намират на около два километра от брега на езерото.

Отново Прокопий съобщава, че при управлението на Юстиниан I Велики (527 – 565) в Анастасиупол са изпълнени два големи строителни проекта. Първият е изграждането на укрепление пред града за защита на бреговата зона срещу вражески набези откъм морето. Вторият е издигането на дълга 4 км стена, имаща за задача да защитава пространството между градските укрепления и склоновете на Родопите и да контролира по този начин движението по *Via Egnatia*. Тази стена тръгвала на север от северозападния ъгъл на крепостта

и същевременно е служела като акведукт, по който за Анастасиупол се осигурявала скъпоценната питейна вода от Родопите.

В края на късноантичната епоха Анастасиупол запада, но през IX – X в. е възроден като византийски град с пристанище под името Перитеорион. То се появява за пръв път през 879 г. на Осмия Вселенски събор в Константинопол, в чиито протокол се подписва тогавашният епископ на Перитеорион, Яков. Тогава градът е още епископия на Траянуполската митрополия. Освен религиозното и военное предназначение за охрана на Via Egnatia, Перитеорион е имал важно търговско значение и затова е вписан поименно във византийско-венецианските споразумения от 1082, 1148 и 1187 г.

Подобно на много градове в Тракия, крепостта на древния Анастасиупол е частично разрушена от българския цар Калоян в началото на XIII в., след което навлиза в дълбок упадък. През 1341 г. император Андроник III Палеолог ремонтира основно стените, а по същото време градът става и център на митрополия. През XIV в. той се появява често в изворите, особено във връзка с втората гражданска война. Тогава Перитеорион издържа две обсади на Йоан Кантакузин през 1342 – 1343 г. Не успява обаче да устои на атаката на Момчил и попада в границите на царството му. Именно в битката пред неговите стени загива родопският владетел на 7 юли 1345 г.

Перитеорион е един от последните римейски градове в Тракия, които са превзети от османците. През турския период го наричат Перитор, Буру кале или Буруград. Християни са живели в крепостта до края на XVII в., когато високо запазените руини на два византийски храма с останки от прекрасна живопис впечатляват френския пътешественик Роберто Дрю, посетил града през 1668 г. Перитеорион е изоставен през XVIII в., вероятно след загубата на пристанището при изолирането на Бистонското езеро от морето поради

натрупването на алувиални наноси в устието му.

За съжаление в Перитеорион до днес не са извършвани системни разкопки и затова сградите от вътрешността лежат под натрупаната през вековете пръст. Укреплението обаче е запазено почти изцяло, макар да е обвито с буйна и гъста растителност. Има неправилен многоъгълен план, а стената на равни интервали е подсилена от четириъгълни и цилиндрични кули в ъглите на крепостта. Периметърът на крепостната стена е с обща дължина 1300 метра, а площта – 125 дка.

Някои от кулите на града са оцелели почти непокътнати, докато участъците между тях са се срутили на много места. Общо сега се откриват седем масивни кули – четири от северната и южната страна, две от западната и една от източната страна. От юг е и главната порта, която е водела към споменатото от Прокопий Кесарийски укрепление пред пристанището. Тя се намира под каменна арка и е пазена от две мощни кули. По тях са вградени изпълнени с тухли монограми на Палеолозите, които са правени при обновяването на крепостта при император Андроник III Палеолог през 1341 г. На други кули също има монограми на Палеолозите, както и монограми IC XC NI KA – „Исус Христос побеждавай“.

Главната порта е широка 3,3 м, а дебелината на стената там е цели 4 м. Тази от север е по-тясна с широчина от 3 м, докато дебелината на стената е 3,4 м. Строителната техника е opus mixtum, като на всеки 1,6 м каменна зидария във височина се разполага пояс от четири реда тухли. Това подсилва конструкцията срещу земетресения.

Забележителен в древния Анастасиупол/Перитеорион е и акведуктът, построен по време на управлението на Юстиниан I. Както се каза, той тръгва от склоновете на Родопите и се отправя на юг към крепостта. И днес дългата стена-акведукт се вижда като ивица зеленина, пресичаща земеделските площи, но малцина се досещат, че това е конструкция от

късноримската епоха. Широчината на стената не е еднаква по цялата ѝ дължина. На места тя е едва 1,3 м, а някъде запазената височина надхвърля 2 м.

Не случайно в нашето изследване върху историята на царството на Момчил отделяме толкова място на Перитеорион. При направените обходи в Беломорието специално насочихме вниманието си към тази толкова важна крепост. При липсата на необходимия интерес от страна на гръцката държава, очевидно това проучване трябва да направят българските историци и археолози.

Преди всичко е важен фактът, че Момчил загива именно пред главната порта на Перитеорион, която съществува и днес. Не може да има съмнение, че след 1344 г. градът е контролиран от войските на българина. Това става ясно от думите на историка Никифор Григора: *Той (Момчил – Н. О.) имал под своя власт градовете Ксантия и Перитеорион*. Сведението се потвърждава от сръбската приписка от 1346 г., където Момчил е назван *воевода на Перитеорион*.

В нашата книга Пл. Павлов показва ясно как българинът приема нарочно боя с Кантакузин и Умур пред стените на града. От изворите се разбира, че именно той търси открито насрещно сражение с враговете си. В противен случай е трябвало да приеме една обсада с неизвестен край, предвид на многобройните си войници и ограничените припаси на храна и вода в един средновековен град⁷.

По думите на Кантакузин в началото на битката Момчил използва някаква крепост пред главната порта на Перитеорион, която може да е само споменатото от Прокопий Кесарийски пристанищно укрепление. Но вероятно най-важен е въпросът за странната позиция на гражданите на Перитеорион. Прави впечатление, че те не се подчиняват на конкретен началник, а вземат решенията групово. Именно с такова вишегласие те приемат част

от войските на Момчил, водени от братовчед му Райко.

На пръв поглед тези отношения са несовместими с абсолютната йерархичност на Средновековието. Но тук трябва да се имат предвид някои интересни тенденции от епохата, на които обръща внимание и Пламен Павлов. Анастасиупол/Перитеорион е може би най-проспериращият и богат град в тази част на Византийската империя. Не случайно голяма част от военните действия в гражданската война се водят около и за този беломорски център. Защото там е концентрирано значително заможено гражданско население от занаятчии и търговци.

Тук е важно да си припомним събитията, случили се в големия град Солун по същото време. През 1342 г. богатите граждани там вземат властта и я държат цели седем години. Движението на т. нар. зилоти създава доста ефективна система на самоуправление, като имуществото на аристократите е конфискувано и разпределено между гражданите. Този период е доста слабо осветен от изворите, но се предполага, че на практика са въведени равни права между жителите на Солун.

Оскъдните исторически сведения свидетелстват, че нещо подобно става в Перитеорион. Освен при случая с Момчил, такова групово вземане на решения се наблюдава и в следващите десетилетия. Макар властта в района да е дадена на познатия ни Йоан Асен, в града тя е съвсем формална и неговите жители се държат все по-независимо. Така например в 1355 г. гражданите на Перитеорион решително се противопоставят на назначения за митрополит на града Филотей, а настояват за желанието от тях Доротей. В крайна сметка Вселенската патриаршия ревизира решението си и поставя на катедрата харесвания от хората духовник.

Запазени документи показват, че гражданското самоуправление в Перитеорион се запазва чак до османското нашествие. Превземането на града от турците не променя осо-

⁷ За повече информация вж. Овчаров, Павлов 2020.

бено неговия специален статут. През 1421 г. султан Мурад II го отстъпва за пожизнено управление на генуезкия подеста на Неа Фокея Джовани Адорно. Няма съмнение, че тогава в Перитеорион се установяват нрави, близки до тези в съвременните италиански градове.

Но нека се върнем към историческите и археологическите факти за героичната епоха на Момчил. Перитеорион не е бил единствената крепост на брега на Бистонското езеро. При строителството на пътя Ксанти – Комотини през 1949 г. на входа на лагуната и в покрайнините на селището Порто Лагос са открити останки от средновековен град⁸. Това е **Порой**, чийто епископ Никифор е споменат в документ от 879 г. През X – XII в. градът вече е епископия в границите на Траянуполската митрополия. Като крепост играе важна роля за контрол на входа към лагуната и Перитеорион, както и като пристанище за разтоварване и съхраняване на пренасяните с корабите стоки. През 1206 г. и този град страда от разрушителните набези на цар Калоян в Беломорието. Във втората половина на XIV в. в главната кула на Порой е затворен споменатият митрополит на Перитеорион, Доротеи, обвинен в съглашателство с османските нашественици.

Няма съмнение, че Порой също е бил в царството на Момчил, защото, както отбелязва Никифор Григора, той владее всички селища около Перитеорион. Днес от крепостта са запазени около 170 м от стените, останки на църква от IX – X в. и развиващ се наоколо некропол от XII – XIV в. В края на XVI в. ролята на Порой е наследена от пристанището на селището Порто Лагос, което е използвано от тези, които са искали да избягнат Дарданелите заради митата, с които са облагани корабите там.

Порой е представлявал и своеобразна гранична крепост в източна посока между владенията на Момчил и ромейските територии, контролирани от Йоан Кантакузин в Из-

точна Тракия. Както се каза по-горе, след битката при Мосинопол узурпаторът вероятно се оттегля на линията Нимфея – Комуцена (Комотини) – Мароней. Това са три мощни крепости⁹, чрез които Кантакузин се надявал да спре устрема на родопския цар. Но той няма и намерение да напредва в тази посока.

Преди всичко Момчил е трябвало да осигури безопасността на своята нова столица – Ксантия. Никифор Григора е категоричен – българинът владее всички крепости и местности около нея и в посока на Перитеорион. Нашите обходи и публикуваната научна литература показват местоположението на тези твърдини.

Три от най-близките до Ксантия крепости се откриват по южната яка на Родопите. **Авго** е едва на 5 км на запад и непосредствено до едноименното съвременно село¹⁰. Този малък замък със сигурност е бил много важен в защитата на Ксантия в западно направление. Днес наблюдаваме сравнително добро състояние на останките от крепостта. Впечатляващи са руините на централната кула, която е била „донжон“, т. е. последно убежище за защитниците при превземането на твърдината. Според откриваните по повърхността материали, **Авго** е издигната през средновизантийския период, но е използвана и през XIII – XIV в.

Само на 2 – 3 км на запад на друг хълм с надморска височина 627 м и по последните склонове на Родопите са развалините на крепостта **Калива** (Καλλιντζή)¹¹. Днес тя е на 4 км югоизточно от обезлюденото село Калива в префектура Ксанти. Със сигурност средновековната твърдина е изградена върху по-старо македонско укрепление от IV в. пр. Хр. След сериозни преустройства през VI в. Калива става част от укрепителната система, организирана в епохата на император Юстиниан I Велики. Откриваната керамика показ-

⁹ Вж. www.kastrologos.com (достъпен на 27.06.21).

¹⁰ Вж. www.kastrologos.com (достъпен на 27.06.21).

¹¹ Вж. <http://odysseus.culture.gr>; www.kastrologos.com (достъпен на 27.06.21).

⁸ Вж. www.kastrologos.com (достъпен на 27.06.21).

ва, че вероятно е използвана и през средно- и късноримския период.

Тази група от крепости се завършва от **Комнина**, отстояща на около 10 км от Ксанти и северозападно от едноименното днешно село¹². Твърдината има стратегическо значение заради изгледа си към долината на река Места. Както и при другите две споменати крепости, така и за Комнина липсват сведения от историческите извори. Изглежда, че първоначално това е била една от построените от македонците през IV в. пр. Хр. крепости за контрол на територията на Тракия.

Подобно на други крепости, тя губи военното си значение и е изоставена след римското завоевание. Комнина е основно преизградена от необработени и споявани с бял хоросан камъни през средновизантийския период. Монети и фрагменти керамика, намирани в околността, определят това събитие през XI – XII в. Вероятно крепостта е съществувала и през XIV в.

Крепостта **Топирос** е на 14 км от Ксанти в долното течение на Места между селата Токсотес и Парадисос¹³. Основана е през I в. сл. Хр., по време на римския император Октавиан Август, на мястото на древно тракийско селище. Става важен град заради местоположението си на кръстовището на Via Egnatia с пътя на север по Места. Споменат е от Прокопий Кесарийски във връзка с разширяването на стените в епохата на император Юстиниан I Велики. Това се е наложило поради разрушенията, причинени при славянското нападение от 549 г. Топирос е сред градовете, пострадали след опустошителните набези на кан Крум през 812 г.

Днес руините на Топирос се намират в непроходими гъсталаци. Видима е само част от крепостната стена, намираща се точно край стария път Ксанти – Кавала. Могат да се забележат и част от укрепленията от ранновизантийската епоха, които са запазени срещу

военните казарми в Токсотес. При липсата на каквито и да било археологически проучвания може само да предположим, че твърдината е съществувала и през XIV в.

За разлика от Топирос, днес имаме сигурни археологически данни за съществуването в епохата на Момчил на крепостта **Петропиги**, назована по името на днешното село. Това е така поради прецизните разкопки, извършени от норвежка археологическа експедиция в периода 1993 – 2003 г. (Rosenqvist 2004: 96 – 99)¹⁴ (**Обр. 10**).

Твърдината е разположена от южната страна на съвременната магистрала Εγνατία Οδός в равнината, простираща се до морето. Разстоянието до Ксанти е по-малко от 30 км.

Норвежките археолози успяват да извлекат запазени части от дървените греди в конструкцията на крепостните стени. Датирането с радиовъглеродния метод C 14 показва, че крепостта е построена между 1275 и 1350 г. Като по-вероятна дата на строеж е приета последната четвърт на XIII в., когато след възстановяването на византийската власт в Константинопол през 1261 г. е осъществена значителна строителна дейност. В началото на XV в. османските нашественици превръщат византийската крепост в кервансарай и така е използвана поне до XVI в.

Крепостта е с неголеми размери – 30/30 м. Стените са градени от камъни и тухли, споени с бял хоросан. Първоначално Петропиги е имала две порти, като едната е на югоизток, а другата – на северозапад. Отбелязани са и две кули на югозапад и на североизток. Портите вероятно са били засводени. По време на гражданската война от 1341 – 1347 г. в югоизточния ъгъл на крепостта е добавена още една кула. Във вътрешността се долавят няколко сгради в средната и северната част, като най-важна е една продълговата постройка, разделяща малкия двор на две. Там се е намирала сградата, в която се е помещавал комендантът на тази неголяма крепост, охранявала важната

¹² Αρχαιολογικόν Δελτίον 1979: 336 – 338. Вж. също www.kastrologos.com (достъпен на 27.06.21).

¹³ Вж. www.kastrologos.com (достъпен на 27.06.21).

¹⁴ Вж. също www.kastrologos.com (достъпен на 27.06.21).

Обр. 10. Портата на крепостта Петропиги

комуникация Via Egnatia в смутните времена на XIV в.

Вече стана дума, че след като закрепва властта си в централните части на Беломорието, Момчил се насочва на запад към Халкидическия полуостров. Явно това се случва след победата над войските на Йоан Кантакузин в битката при Мосинопол. За всички споменати дотук крепости и райони имаме ясни данни, и то от византийските хронисти, че са завладени от българина през периода 1344 – 1345 г. и са включени в неговата държава. За тези, които се намират на запад, може да се предполага, след като се направи внимателен прочит на съчинението на Йоан Кантакузин.

Императорът-летописец на два пъти подчертава в своята „История“, че Момчил е насочил всичките си сили срещу сина му Матей, базиран в Халкидики. Безспорно българинът използва поредната предислокация на силите в бушуващата гражданска война, в която вземат участие и съседите на Византия. През есента на 1344 г. цар Иван Александър окончателно минава на страната на регентството, на която по същото време е и Момчил. Йоан

Кантакузин пък държи значителни територии в Източна Тракия, но е въвлечен в изтощителни военни действия край Дидимотейхон (Димотика) и не може да помогне на сина си.

Така пътят на Момчил на запад към Халкидическия полуостров е открит и той не закъснява да се възползва от ситуацията. Неговите войски периодично и системно опустошават градовете и крепостите там, като извършват непрестанни грабежи. Но това означава, че те са били базирани в непосредствена близост до тях. Ето защо смятаме, че в тези месеци границите на Момчиловото царство са се прострели далеч на запад до устието на река Струма.

В тази насока има едно важно сведение, оставено ни отново от Йоан Кантакузин. В съдбоносната битка при Перитеорион на 7 юли 1345 г. турците на Умур неочаквано се пръскат след първия успех и тръгват да грабят *Мигдония*, т. е. земите по долното течение на река Струма (ГИБИ X: 372). Очевидно тук историкът събира две събития, станали по различно време поради значителното разстояние между двата района. По наше мнение става дума за

Обр. 11. Портата на Аконтисма

разграбването на западните части от държавата на Момчил след неговата смърт. Иначе не може да бъде, защото останалите области са били под властта на съюзника на Умур, Кантакузин, или на неговия син Матей.

Победният ход на Момчил несъмнено е минавал край днешна Кавала, която през Средновековието се е наричала Христуполис. Преди да стигнат войските му до този важен беломорски център, несъмнено е трябвало да превземат малката твърдина **Аконтисма**, намираща се на десетина километра западно от Петропиги и на още толкова от Христуполис¹⁵.

Това е древна крепост и селище на хълм североизточно от днешния Неа Карвали, малко градче източно от Кавала (Обр. 11). Най-ранната фаза на укреплението се датира още преди IV в. пр. Хр. и вероятно то е създадено от тасосците, за да защити достъпа до колонията на Тасос в Западна Тракия. Бронзови монети на македонския цар Касандър (316 – 297

пр. Хр.) показват, че крепостта е използвана и от македонците.

По-късно Аконтисма става важна станция на Via Egnatia, пазейки тесен проход през хълмовете от римската провинция Македония към Тракия; както и на голяма част от брега източно от Христуполис. Като последна спирка на пътя от Рим за Константинопол в споменатата провинция е обозначена в анонимния Итинерарий на поклонници от Бордо до Светите земи от 334/335 г. Историкът Амиан Марцелин от края на IV в. пък отбелязва Аконтисма на 9 мили източно от Неапол (най-старото име на Кавала – Н. О.)

През IV – VI в. Аконтисма е допълнително укрепен. Съществуват данни, че крепостта е обновена през X – XI в. Със сигурност тя съществува без особени изменения и през XIV в. Днес руините са доста занемарени, но личи ясно северната порта, пазена от две четириъгълни кули. Вероятно тя е била и основната, защото в близост е преминавало трасето на Via Egnatia.

¹⁵ Вж. www.kastrologos.com (достъпен на 27.06.21).

Много интересно фортификационно съоръжение се наблюдава само на 7 км от Аконтисма и западно от с. Чалкери. Паметникът е регистриран като **Двойната стена на Аконтисма** (Τσοῦρης 2002: 394 – 412)¹⁶. Това са две успоредни стени с дебелина 0,75 до 0,80 м, а между тях се образува коридор с ширина от 1 до 1,5 м. Дължината на съоръжението е около 250 м, а запазената височина от 0,5 м до 3,5 м. В северния край има останки от една правоъгълна кула, а подобна кула вероятно е съществувала от противоположния южен край. По двойната стена няма следи от порта, която би трябвало да бъде някъде по средата.

Датата на строителството не е известна, но се предполага, че е издигната през IV – VI в. за защита на Via Egnatia по време на зачестили те варварски нашествия срещу източните части на Римската империя. Днес не е ясно дали Двойната стена на Аконтисма е съществувала през XIV в., но е интересно, че непосредствено до нея има наблюдателна кула от османския период. Не е изключено обаче това укрепление да е било използвано и в епохата на Момчил, предвид на следващото препятствие, което той е срещнал в похода си на запад.

Само на 5 км на запад и вече във възвишенията над Кавала се намира т. нар. **Дълга стена** (Τσοῦρης 2002: 394 – 412)¹⁷. Това е вече със сигурност укрепление, построено през XIV в. От изворите е известно, че стената е издигната през 1307 г. от император Андроник II Палеолог. Причината за нейното изграждане е опитът на разбунтувалите се наемници-каталани от Испания да превземат Христуполис (Кавала) през 1306 г. В хрониката на Рамон Мунтеро е отбелязано, че само четири византийски града не са разорени от войнствените иберийци, вдигнали се на бунт срещу своя работодател – византийския василевс. Това са столицата Константинопол, Христуполис, Адрианопол и Солун.

¹⁶ Вж. също www.kastrologos.com (достъпен на 27.06.21).

¹⁷ Вж. също www.kastrologos.com (достъпен на 27.06.21).

За епохата си Дългата стена била сериозно фортификационно съоръжение. Византийският историк Никифор Григора с гордост заявява, че *тя се простира от морето до съседните хълмове*. Идеята наистина е била стената да затвори участъка между хълмовете на Кавала и морето. Това е основният проход на изток към Константинопол, през който минава Via Egnatia.

Дългата стена започва от върха на хълма „Кулес“ в района на старата болница „Санторио“ и опира с другия си край до северния ъгъл на крепостта на Кавала и по-точно до кулата „Иперкало“. Счита се, че по-голямата част от трасето ѝ съвпада с прочутия акведукт „Камарес“, снабдявал старинния град с вода.

Дължината на Дългата стена е била около 1500 м. Подобно на тази при Аконтисма, тя също е двойна с коридор между две успоредни стени. Укреплението е от отворен тип и не е обграждало конкретна структура, а се е простирало от една до друга точка. Днес освен части от стената се забелязват останките от четири кули по нея. Най-голяма е била правоъгълната кула „Кулес“ в най-северния и най-висок край на стената, която доскоро се е виждала от Кавала. „Кулес“ е била масивна четириъгълна и многоетажна кула със засводен приземен етаж. За съжаление през 2002 г. фортификационното съоръжение се срива при мощен ураган. Днес по-запазена е единствено цилиндричната кула, която се намира южно от „Кулес“.

Двете напречни стени при Аконтисма и Христуполис са специални съоръжения за охрана на важната комуникация Via Egnatia. В тази насока свидетелства и наличието на втора успоредна стена (протейхизма). Това е един разработен през Античността фортификационен метод, позволяващ да се защитават значителни части от определена територия (Овчаров 1982: 51 – 58). Очевидно обаче и те не са могли да възпрат бойците на Момчил, устремени към богатите византийски градове на запад.

Укрепеният комплекс при Кавала се довършва от мощната крепост на **Христуполис**

(Τσουρής 1998: 394 – 412, Μπακίτζής 2012: 139 – 150). Този красив град на Егейското крайбрежие е основан от заселници от остров Тасос и е защитен със стени за пръв път в V в. пр. Хр. Първото име е Неапол, а през византийския период е наречен Христовият град – Христуполис. Големи ремонти на фортификационните съоръжения са направени от римските императори Юлиан Отстъпник (361 – 363) и Юстиниан I Велики през VI в. През 926 г. стените са възстановени още веднъж от стратега на тема Стримон Василий Кладон. Последната фаза на изграждането на фортификацията през византийския период е при император Андроник II Палеолог през 1307 г. Тогава крепостта е подсилена допълнително заедно със строежа на Дългата стена от изток. Както стана ясно, целта на това укрепяване е да се спре похода

на каталаните, направили опит да превземат града.

В периода 1321 – 1328 г. Христуполис е център на конфликта между Андроник II и неговия внук Андроник III. След окончателната победа на Йоан V Палеолог в гражданската война с Йоан Кантакузин градът, е даден заедно с остров Тасос на двама братя, негови верни привърженици – великия примикюр Алексей и протосебаста Йоан. Последният владее Христуполис до 1384 г., а през 1391 г. го превземат османците, които разрушават крепостта. Още през 1425 г. обаче и те разбират значението на важното пристанище и на контрола върху пътя Via Egnatia и я възстановяват. Малко по-късно тя е наречена Кавала (Обр. 12).

Обр. 12. Цитаделата на средновековния град Кавала (Христуполис) днес

Обр. 13. Средновековният град Неа Перамос (Анакторополис)

Днес обликът на византийската градска крепост може частично да бъде проследен по наследилата я османска. Площта е около 13 ха, като особено силно е укрепена с цилиндрични и четириъгълни кули северната стена към сушата. През османския период във вътрешността се е влизало през четири порти. И през византийската, и през османската епоха в най-високата част е мощната цитадела. Тя е с неправилен план и е също укрепена с кули.

Една единствена кула в крепостта напоя за византийския блясък на Христуполис. Според анонимен надпис по нейната фасада тя била наричана „Хиперкалос“ или „Иперкало“ („Най-хубавата“) и е издигната вероятно още през IX в. Очевидно тази кула е била ключова в отбраната, защото именно до нея опира изградената през 1307 г. Дълга стена, преграждаща Via Egnatia.

Изворите мълчат дали Момчил е завладял Христуполис, но вероятно това се е слу-

чило в походите му към Халкидики. Едва ли градът би могъл да издържи, откъснат от останалите части на византийските територии. Минавайки теснините край града, конниците на българина са навлизали в хълмистата низина край Егейско море. А край брега извисявали кули редица важни градове.

Първи от тях е разположеният на нисък хълм край удобния залив Елефтера **Неа Перамос** (Какоῦρης 1980: 249 – 262, Ευγενίδου 2003: 82 – 85)¹⁸ (Обр. 13). Този византийски град се споменава през XI – XIII в. с названието Алекторополис, а през XIV в. като Анакторополис или Елефтеруполис. Тези имена объркваша историците, които го търсеха на различни места между реките Места и Струма. Днес идентифицирането на Неа Перамос

¹⁸ Вж. също www.kastrologos.com (достъпен на 27.06.21).

с Анакторополис вече се смята за доказано в голяма степен.

На една от стените на крепостта има тухлен надпис на Андроник Кондостефан, племенник на император Мануил I Комнин (1143 – 1180). Въз основа на този надпис се съди, че нейното изграждане се отнася към 1167 – 1170 г. Алексей Апокавк по време на гражданската война през 1342 г. пък предприема основен ремонт на Анакторополис, тъй като неговото пристанище е било особено важно за каботажното корабоплаване между Солун и Константинопол.

Този град въобще играе особена роля в историческите събития от XIV в., когато често се споменава в източниците. Йоан Кантакузин съобщава, че през 1350 г. той попада под властта на Алексей от Витиния, застанал по време на гражданската война на страната на регентството и Алексей Апокавк. Това е същият Алексей, който заедно с брат си Йоан се възползва от междоусобиците и придобива голямо влияние по бреговете на Беломорието. Както се каза, през третата четвърт на XIV в. те владеят и Христуполис, а след 1357 г. получават високи титли.

Анакторополис е завладян от османците между 1383 и 1387 г., след което крепостта е изоставена. Епархията Елефтеруполи се запазва като наименование до края на XV век, но селището е преместено на друго място.

Днес останките на крепостта са добре поддържани и правят впечатление с високо запазените си кули. В периода 1974 – 1983 г. във вътрешността са извършени частични разкопки. През 1989 г. в близост до югоизточната кула е разкопана малка еднокорабна църква. Около нея се развива християнски некропол, а от юг на храма археолозите попадат на голяма цистерна за вода.

На няколко километра по на запад по крайбрежието се достига до живописната жилищно-отбранителна кула Елефтери (Апо-

Обр. 14. Жилищно-отбранителна кула Елефтери (Аполоновата кула)

лоновата кула)¹⁹. Тя се намира точно между Неа Перамос (вероятния Анакторополис) и Хрисуполис (наследника на древния Амфиполис) и доминира над бреговата ивица, като контролира морската зона между устието на Стримон (Струма) и залива Елефтери. Фортификационното съоръжение датира от късноримският период (XIV в.) и се смята за военна крепост, създадена за да следи корабоплаването от Христуполис през Хрисуполис към Халкидики. Истинското название на кулата е неизвестно и тя дължи днешното си название на съседното селище или на обръканата представа за древен град на име Аполония.

¹⁹ Δαδάκη 2012, http://odysseus.culture.gr/h/2/gh251.jsp?obj_id=1809&era=3&group=3 (достъпен на 27.06.21); Виж също <https://www.kastra.eu/castlegr.php?kastro=apollonia> (достъпен на 27.06.21)

Обр. 15. Средновековна крепост Орфино

Кулата е четириъгълна с външни размери 11,2/9,9 м. и е запазена на височина от 10 м (**Обр. 14**). Главният вход е от южната страна откъм морето и е разположен на височина 2 м над земята. Очевидно във вътрешността се е влизало чрез дървено стълбище, което е можело да се вдига при опасност. Кулата се състои от партерен етаж под нивото на входа и още четири етажа, чиито подове са били дървени. На източната стена са оформени две ниши, които маркират олтара на малък параклис. Последният четвърти етаж е покрит със свод, над която е лягал незапазеният покрив. Осветлението е ставало чрез големи засводени прозорци и осветителни тела, поставяни в специални ниши.

От запад към кулата е пристроено пониско укрепление, в което са се намирали жилищни и стопански сгради. Оттам обитателите са могли да влизат във вътрешността на кулата чрез каменно стълбище. Аналогични фортификационни съоръжения се наблюдават на различни места на Балканския полуостров. Могат да се посочат кулите в Питион и на Атон в Гърция, Маточина в България и др. Това вече са своеобразни малки жилищни крепости, имащи паралели с феодалните замъци в Западна Европа.

Воините на Момчил вероятно са стигнали до трите последни крепости на запад, откъдето са имали идеална възможност да атакуват непрекъснато Халкидическия полуостров и богатите градове на Матей Кантаку-

зин там. Две от тях са една до друга и носят имената на днешните села до тях – **Каряни** и **Орфинио**²⁰. От първата се забелязват разпръснати останки на нисък хълм сред лозя (**Обр. 15**). Според информацията от случайни находки, крепостта вероятно е съществувала след XI в. Тя не е представлявала постоянно селище, а убежище за населението при вражеска опасност.

Само на 2 км е крепостта Орфинио, която е запазена доста добре, като на места са оцелели бойните пътеки и зъберите на крепостните стени. Без специални археологически изследвания тази твърдина не е добре датирана. Смята се, че е използвана основно през османския период, но не е изключено да е съществувала още през XIV в. При всяко положение основното ѝ предназначение е било за контрол върху устието на Струма, което се намира съвсем наблизо. Но главен там е бил един важен византийски град, споменаван често в историческите извори.

Хрисуполис се развива силно след IX – X в. в делтата на река Струма и на брега на красива лагуна (Dunn 1982: 605 – 614)²¹. Близко е до разположените малко по-на север руини на древния Амфиполис. Изглежда, че той го наследява, защото, според писмените извори, последният е изоставен през VII в. Не бива да се бърка с модерния Хрисуполи, намиращ се източно от Кавала.

Хрисуполис е защитен от крепост, останките от която се виждат и днес. За пръв път се споменава в края на X век. в документи, свързани със собствеността на манастирите на Атон. Споменат е и в хрисовулите на император Алексий I Комнин, с които на венецианците се дават на различни пристанища на византийска територия. Това предполага, че още тогава Хрисуполис е активно търгов-

ско пристанище. Същевременно градът е бил важен сухоземен пътен възел, тъй като на това място пътят по Струма се пресича с Via Egnatia. По тази причина там през византийската епоха са съсредоточени повечето търговски дейности по нейната долина.

През XIV век градът играе важна роля, поради което император Андроник III Палеолог го включва в строителната програма, чрез която укрепява района по време на първата гражданска война от 1321 – 1328 г. През 1357 г. император Йоан V Палеолог предоставя селището на познатите ни братя Алексий и Йоан, които по-рано пък го отнемат от сърбите. Около 1380 г. Хрисуполис е превзет от османците, без да губи значението си като търговски център и станция по пътя от Солун за Цариград.

Крепостта е запазена неравномерно, но от всички страни, което позволява да се види нейният план. Северната стена върви покрай лагуната и следва бреговата линия в зигзаг, докато останалите три са свързани под прав ъгъл. Една порта има от изток и тя е фланкирана с две мощни кули. Другата е от запад и оттам е воден пътят през Струма. Повечето кули са правоъгълни, като само тази до западната порта е полукръгла.

Днес не може да кажем с абсолютна сигурност, че победоносните войски на Момчил са превзели Хрисуполис. Предвид ясните данни, че той нееднократно атакува крепостите на Халкидики, е невъзможно бойците му да са минали по друг път. Защото от Ксантия до полуострова може да се стигне единствено през тясната равнинна ивица между морето и планините Пангей (най-висок връх Дионисос, 1956 м надморска височина) и Кердилия (1100 м надморска височина). Между тях протича Струма, за да се влее в Орфанския залив. Именно тя вероятно е бележела границата между мимолетно просъществувалото царство на Момчил и владенията на Матей Кантакузин.

²⁰ Вж. www.kastrologos.com (достъпен на 27.06.21).

²¹ Вж. също *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 1981: 367 и www.kastrologos.com (достъпен на 27.06.21).

Обр. 16. Средновековната крепост на Филипи (въздушна снимка от дрон)

Завземайки византийската територия край морето, българинът не може да не е обърнал внимание на плодородните полета край древния Филипи и важния град Драма, опиращи на североизток до склоновете на Родопите. По този начин владенията му в Беломорието са добивали завършен вид и се свързвали с планинската област Меропа, откъдето тръгвали неговите завоевания.

Така победоносните конници на Момчил по всяка вероятност са препускали и край стените на **Филипи**, намиращ се на 15 км северозападно от Христуполис (Кавала). Там през 42 г. пр. Хр. става съдбоносната битка на Октавиан Август и Марк Антоний срещу убийците на Цезар, Брут и Касий, която решава съдбата на Римската империя. Ще припомним, че българските знамена са се развявали над този град още при кан Преси-

ан, който, според открития във Филипи надпис, го присъединява през 837 г. към държавата си.

През XIV в. градът от античната епоха тъне в руини. Над него обаче се извисява стръмен връх, на който някога се е намирал Акрополът от IV в. пр. Хр. Тази крепост не е изоставена и в следващите векове²². Тя преминава през няколко строителни фази, като едно от големите преустройства правят ромеите през X в. (**Обр. 16**). Най-импозантна и запазена е четириъгълната кула-донжон за последна защита на бранителите от XIV в. Тя е аналогична на кулата Елефтери и на много други подобни фортификационни съоръжения от епохата. Входът тук също е на 1,5 м височина от повърхността, като при опасност дървената стълба е била вдигана. Ин-

²² Вж. www.kastrologos.com (достъпен на 27.06.21).

Обр. 17. Средновековната крепост Вранокастро

тересни са изпълнените от тухли кръстове и мотив „рибна кост“ по фасадите на кулата.

Точно насреща на Филипи в склоновете на Пангей е крепостта **Вранокастро** край с. Палеохори (Μεντίζη 2006)²³. Според някои данни названието на замъка идва от името на византийския аристократ Алексий Врана, който го ремонтира през XII в. (Обр. 17). Но от археологическите данни се разбира, че твърдината е построена още във времената на македонската доминация за защита на златните мини в района на Пангей. През късноантичния период тук има малка стражева крепост, възобновена във византийската епоха. Тя функционира до 1383 г., когато е обсадена и превзета от османците.

Ще завършим нашия преглед на евентуалните завоевания в тази посока със средновековната крепост на **Драма**, която се намира в последните южни ридове на Родопите, наречени Фалакро (планината Боздаг) (Βελένης,

Τριανταφυλλίδης 1991: 99 – 116)²⁴. Останките от стените ѝ са пръснати на различни места из днешния град и най-вече в северната част до църквата „Св. София“. През средновизантийския период Драма се развива като мощна крепост със стратегическо значение, а административно и църковно е подчинена на Филипи. През 1204 г. тя е в ръцете на латинците, през 1223 – 1224 г. е взета от Теодор I Комин, в 1230 г. е заета от българския цар Иван Асен II, а през 40-те години на века ромеите си връщат града.

През първата половина на XIV в. Драма е въввлечена във византийските граждански войни. По време на междуособицата между двамата Андрониковци през 20-те години на столетието градът е резиденция на императрица Ирина, съпруга на Андроник II, която умира и е погребана там. При втората граж-

²³ Вж. www.kastrologos.com (достъпен на 27.06.21).

²⁴ Вж. също www.kastrologos.com (достъпен на 27.06.21).

Обр. 18. Запазените стени на средновековния град Драма

данска война през 1341 – 1347 г. Драма често преминава от ръце в ръце.

Изглежда, че запазените стени на крепостта са изцяло от византийската епоха, защото няма никакви данни за по-ранно укрепление (Обр. 18). Като цяло те обхващат естественото възвишение, което се намира в старата част на съвременния град. Доколкото може да се изчисли от съществуващите днес по-късни сгради, крепостта е имала площ от около 60 дка при дължина на стените от 850 м и дебелина на зидовете от 1,7 до 3 м. На всеки 60-80 м има правоъгълни кули, като четири са от източната страна, една – от север и една на североизточния ъгъл. Най-добре запазена (височина 14 м) е северната кула, в която ясно личат гнездата за дървените греди-сантрачи. Липсват данни какви са били сградите във вътрешността на средновековния град.

В края на нашето описание на възможните владения на Момчил в западна посока искаме да наблегнем на едно много важно, макар и косвено, доказателство. Става дума за участието на сърбите в „преразпределението на византийското наследство“, което става особено осезаемо през 1345 г. Този епизод е разгледан много добре от Пл. Павлов в нашата съвместна книга (Овчаров, Павлов 2020).

В началото на 1343 г. крал Стефан Душан завзема района източно от река Вардар заедно с богатия град Мелник. Той придава голямо значение на завоюването на византийските градове, което по-късно се вижда от титлата, която си присвоява. По това време кралят разтрогва съюза си с Йоан Кантакузин, като за причина се изтъква превземането от узурпатора на важния град Верия, към който сърбинът също има претенции. Така

Душан се присъединява към регентството в Константинопол.

Ще припомним, че по това време Момчил е назначен от Йоан Кантакузин за владетел на Метропа със задача да разорява вражеските градове. От своя страна през май 1344 г. воден от воевода Прелюб сръбски отряд напредва към Беломорието през Серес (Сяр), но е разбит при Стефаниана от съюзните на Кантакузин турски войски.

И тук идва най-интересният момент. След многобройните обрати на събитията през втората половина на 1344 и първата половина на 1345 г. Момчил се обявява за независим и разширява владенията си в цялото Беломорие. На 7 юли обаче той е убит в злощастната битка пред стените на Перитеорион. И ето, че в самото начало на септември 1345 г., буквално дни след гибелта на българина, армията на Стефан Душан се придвижва на югоизток и заема Серес и всички градове западно от Христуполис (Кавала). В сръбски ръце пада и Халкидики заедно с Атон.

Излиза, че Стефан Душан само е чакал отстраняването на Момчил, за да нахлуе в освободените територии на неговата държава. Същото се отнася и за земите на Матей Кантакузин на Халкидическия полуостров, които са били главна цел на българина през последните месеци на неговото управление. Синът на Кантакузин е бил буквално натикан в морето от необезпокояваните от никой сръбски войски.

Пл. Павлов дава достатъчно примери в подкрепа на идеята, че именно благодарение на тези завоевания Стефан Душан добива самочувствие и през декември 1345 г. се самообявява за цар в Серес. Действията на Стефан Душан ни помагат да си обясним защо българинът толкова настойчиво атакува Халкидики. Още през ноември 1345 г. сръбският крал изпраща на Атон логотета Хриз със задача да убеди светогорската управа (протата) да го признае за законен владетел. Накрая е

намерено компромисно решение – във всички атонски манастири при служба да се споменава името на Стефан Душан, но след това на византийския император. От своя страна сръбинът потвърждава правата на атонските обители и прибавя много нови.

Стъпвайки върху сведенията на Йоан Кантакузин, може смело да допуснем, че подобни действия е замислял и Момчил. Краткото време и катастрофата при Перитеорион обаче му попречват той да се опита да легитимира своето царско достойнство, както прави Стефан Душан на 16 април 1346 г. в Скопие.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES)

- Балкански (Б.д.).** Иван Балкански. *Източнородопски крепости*. София (без дата). [Ivan Balkanski. *Iztochnorodopski kreposti*. Sofia (bez data).]
- Бояджиев 2009:** Николай Бояджиев. Крепостна система в Средните Родопи през късната античност и средновековието. – В: *LAUREA In honorem Margaritae Vaklinova*. Том I. София, 2009. [Nikolay Boyadzhiev. *Krepostna sistema v Srednite Rodopi prez kasnata antichnost i srednovekovieto*. – V: *LAUREA In honorem Margaritae Vaklinova*. Том I. Sofia, 2009.]
- Бояджиев 2016:** Николай Бояджиев. *Крепостите в Западните Родопи през V – XIV в.* (автореферат на дисертация). Велико Търново, 2016. [Nikolay Boyadzhiev. *Krepostite v Zapadnite Rodopi prez V – XIV v.* (avtoreferat na disertatsia). Veliko Tarnovo, 2016.]
- Бояджиев 2021:** Николай Бояджиев. *Средновековни крепости на територията на Смолянска област* (2021). <http://www.thrabyzhe.com> (достъпен на 27.06.21). [Nikolay Boyadzhiev. *Srednovekovni kreposti na teritoriyata na Smolyanska oblast* (2021).]
- Ваклинова, Бояджиев 2008:** Маргарита Ваклинова, Николай Бояджиев. Археологическо проучване на ранновизантийската и средновековна крепост над с. Градът, община Смолян. – *Археологически открития и разкопки през 2007 г.* София, 2008, 712 – 716. [Margarita Vaklinova, Nikolay Boyadzhiev. *Arheologicheskoprouchvane na rannovizantiyskata i srednovekovna krepost nad s. Gradat, obshtina Smolyan*. – *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2007 g.* Sofia, 2008, 712 – 716.]
- Дамянов 1987:** Никола Дамянов. Разкопки на Девинското градище. – *Археологически открития и разкопки през 1986 г.* Разград, 1987, 215. [Nikola Damyanov. *Razkopki na Devinskoto gradishte*. – *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 1986 g.* Razgrad, 1987, 215.]
- Дамянов 2011:** Дамян Дамянов. Среднородопските крепости. Смолянската крепост в местността Турлук. – *Известия на РИМ – Смолян*. Том 1, 2011, 7 – 43. [Damyan Damyanov. *Srednorodopskite kreposti. Smolyanskata krepost v mestnostta Turluk*. – *Izvestia na RIM – Smolyan*. Том 1, 2011, 7 – 43.]
- Дамянов, Бояджиев 1998:** Дамян Дамянов, Николай Бояджиев. Средновековна крепост „Калъота“ край Смолян. – *Rhodopica*, 1998, 1, 193 – 197. [Damyan Damyanov, Nikolay Boyadzhiev. *Srednovekovna krepost „Kalyota“ kray Smolyan*. – *Rhodopica*, 1998, 1, 193 – 197.]
- Делирадев 1953:** Павел Делирадев. *Принос към историческата география на Тракия*. Том II. София, 1953. [Pavel Deliradev. *Prinos kam istoricheskata geografia na Trakia*. Том II. Sofia, 1953.]
- Деянова, Найденова 1969:** Маргарита Деянова, Върбинка Найденова. Археологически проучвания при с. Доспат, Смолянски окръг. – *Родопски сборник*, 2, 1969, 227 – 241. [Margarita Deyanova, Varbinka Naydenova. *Arheologicheski prouchvania pri s. Dospat, Smolyanski okrag*. – *Rodopski sbornik*, 2, 1969, 227 – 241.]
- Захариев 1973:** Стефан Захариев. *Географско историко-статистическо описание на Татар-Пазарджишката кааза*. Фототипно издание. Пазарджик, 1973. [Stefan Zahariev. *Geografsko*

- istoriko-statisticheskoto opisanie na Tatar-Pazardzhishkata kaaza. Fototipno izdanie.* Pazardzhik, 1973.]
- Овчаров 1982:** Димитър Овчаров. *Византийски и български крепости (V – X в.).* София, 1982. [Dimitar Ovcharov. *Vizantiyski i balgarski kreposti (V – X v.).* Sofia, 1982.]
- Овчаров, Коджаманова 2003:** Николай Овчаров, Даниела Коджаманова. *Перперикон и околните твърдини през Средновековието. Крепостното строителство в Източните Родопи.* София, 2003. [Nikolay Ovcharov, Daniela Kodzhamanova. *Perperikon i okolnite tvardini prez Srednovekovieto. Krepostното строителство в Източните Родопи.* Sofia, 2003.]
- Овчаров, Павлов 2020:** Николай Овчаров, Пламен Павлов. *Момчил. Родопският цар.* Варна, 2020. [Nikolay Ovcharov, Plamen Pavlov. *Momchil. Rodopskiyat tsar.* Varna, 2020.]
- Овчаров, Хаджиева 1992:** Николай Овчаров, Даниела Хаджиева. *Средновековният манастир в Кърджали – център на епископията Ахридос (XI – XIV в.) – Разкопки и проучвания, XXIV.* София, 1992. [Nikolay Ovcharov, Daniela Hadzhieva. *Srednovekovniyat manastir v Kardzhali – tsentar na episkopiyata Ahridos (XI – XIV v.) – Razkopki i prouchvania, XXIV.* Sofia, 1992.]
- Танкова 2008:** Жени Танкова. *Средновековна крепост „Козник“. – Археологически открития и разкопки през 2007 г.,* София, 2008, 710 – 712. [Zheni Tankova. *Srednovekovna krepost „Koznik“. – Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2007 g.,* Sofia, 2008, 710 – 712.]
- Цончев 1963:** Димитър Цончев. *Родопските средновековни крепости ΚΟΣΝΙΚΟΣ и ΜΡΕΑΔΝΟΣ. – Известия на археологическия институт, XXVI,* 1963, 87 – 93. [Dimitar Tsonchev. *Rodopskite srednovekovni kreposti ΚΟΣΝΙΚΟΣ и ΜΡΕΑΔΝΟΣ. – Izvestia na arheologicheskia institut, XXVI,* 1963, 87 – 93.]
- Чешмеджиев 1988:** Димо Чешмеджиев. *За локализацията на средновековната родопска крепост Κόσνικος. – Векове,* 1988, 5, 12 – 14. [Dimo Cheshmedzhiev. *Za lokalizatsiyata na srednovekovnata rodopska krepost Κόσνικος. – Vekove,* 1988, 5, 12 – 14.]
- Agelarakis, Agelarakis 2015:** Anagnostis Agelarakis, A. Agelarakis. *Abdera/Polistilon: A Byzantine Town in Western Thrace in the context of historical Developments during the 6th-14th centuries as depicted by its Archaeo-Antropological Record. – Βυζαντινά Σύμμεικτα, XXV,* 2015, 11 – 56.
- Asdracha 1976:** Catherine Asdracha. *La région des Rhodopes aux XIII et XIVe siècles (Étude de géographie historique).* Athens, 1976.
- Barker 1971:** John W. Barker. *The problem of appanages in Byzantium during the Palaiologian period. – Byzantina, 3* (1971), 103 – 122.
- Dunn 1982:** Archie Dunn. *The survey of Khrysoupolis and Byzantine fortifications in the lower Strymon valley. – Akten XVI Inetrnationaler Byzantinistenkongress.* (Wien 4 – 9 Oktober 1981). Wien, 1982.
- Karagiannakidis, Lykourinos 2009:** N. Karagiannakidis, Kyriakos Lykourinos. *Neapolis-Christoupolis-Kavala. History of Kavala from 4500 BC to our days.* Municipality of Kavala, 2009.
- Rosenqvist 2004:** Jan Olof Rosenqvist (ed.) *Interaction and Isolation in Late Byzantine Culture.* I. B.Tauris, 2004.
- Αρχαιολογικόν Δελτίον 1979:** *Αρχαιολογικόν Δελτίον,* 34, 1979.
- Αρχαιολογικόν Δελτίον 1981:** *Αρχαιολογικόν Δελτίον,* 36/B2, Χρονικά, 1981.

Βελένης, Τριανταφυλλίδης 1991: Γεώργιος Βελένης, Κωνσταντίνος Τριανταφυλλίδης. Τα βυζαντινά τείχη της Δράμας. Επιγραφικές μαρτυρίες. – *Βυζαντικά*, 11, 1991.

Δαδάκη 2012: Σταυρούλα Δαδάκη. *Πυργος Απολλωνίας* http://odysseus.culture.gr/h/2/gh251.jsp?obj_id=1809&era=3&group=3 (достъпен на 27.06.21).

Ευγενίδου 2003: Δέσποινα Ευγενίδου. *Κάστρο Μακεδονίας και Θράκης. Βυζαντινή Καστροκτισία*, Αθήνα 2003.

Κακούρης 1980: Ισίδωρος Κακούρης. Ανακτορόπολη: ιστορικές πληροφορίες και αρχαιολογικά δεδομένα στο: *Α΄ Τοπικό Συμπόσιο: Η Καβάλα και η περιοχή της* (Καβάλα 18-20 Απριλίου 1977). Θεσσαλονίκη 1980, 249 – 262.

Καλλιντζή 2012: Κωνσταντίνα Καλλιντζή. *Φρούριο στην Καλύβα*. http://odysseus.culture.gr/h/2/gh251.jsp?obj_id=6041 (достъпен на 27.06.21.).

Κυριακίδης 1931: Στίλπων Κυριακίδης. Μπορού Καλέ-Αναστασιούπολις-Περιθεώριον. – *Θρακικά Ταξείδια, Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος*, 1931, 195 – 220.

Κυριακίδης 1941 – 1952: Στίλπων Κυριακίδης. Βυζαντιναί μελέται VII: ο Μομτσίλος και το κράτος του. – *Μακεδονικά*, 2, 1941 – 1952, 332 – 345.

Μεντίζη 2006: Αριστείδης Μεντίζης. *Το Κάστρο του Παλαιοχωρίου*. Προμαχώνας Ιστορίας. Έκδοση Περιφέρειας ΑΜ-Θ, 2006.

Μπακιρτζής 2012: Νικόλαος Μπακιρτζής. Τα τείχη των βυζαντινών πόλεων: αισθητική, ιδεολογίες και συμβολισμοί. – *Οι βυζαντινές πόλεις (8ος-15ος αιώνας)*. Κρήτης, 2012.

Τσουρής 1998: Κώστας Τσουρής. Νεάπολις – Χριστούπολις – Καβάλα. Διορθώσεις – Προσθήκες – Παρατηρήσεις στην οχύρωση και την ύδρευση. – *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 53 (1998), Μέρος Α΄, Μελέτες.

Списък на съкращенията (Abbreviations)

ГИБИ X: *Гръцки извори за българската история*, Том X. София: БАН, 1980.

ГИБИ XI: *Гръцки извори за българската история*, Том XI. София: БАН, 1983.

Проф. д.и.н. Николай Овчаров,
Национален археологически институт
с музей – БАН,
aia_ira@abv.bg